

industrijalizacija i poljoprivreda

dušan pirec

centar za društvena
istraživanja predsedništva
ck skj,
beograd, jugoslavija

primljeno rujna 1985.

Autor teorijski analizira odnos između industrijalizacije i poljoprivrede na osnovi našeg poslijeratnog razvojnog iskustva te domaće i strane literature.

Dokazuje da proces industrijalizacije i razvitak poljoprivrede nisu alternative nego dvije strane procesa društvene reprodukcije. Neovisno od toga što industrijska proizvodnja raste brže od poljoprivredne, gledano u vremenu i prostoru, između stopa rasta jedne i druge mora postojati određeni sklad. Narušavanje tog sklada utiče na povećanje uvoza ili do nezadovoljene potražnje. Otuda je donja granica ulaganja u poljoprivredu u funkciji stepena razvitka pojedine zemlje, njenog društveno-ekonomskog razvoja i rasta stanovništva.

→ 1. Relativno brz proces industrijalizacije prate, po pravilu, brojne disproporcije u razvitku pojedinih privrednih kompleksa (pa i unutar njih), a pre svega – između industrije i poljoprivrede.¹⁾ Jer, ulaganja ionako ograničene akumulacije pretežno u razvitak industrije dovodi do relativno brzog porasta zaposlenosti (pored ostalog, i putem transfera seoskog stanovništva u nepoljoprivredne delatnosti), a time i do povećane tražnje životnih namirnica.²⁾ Povećana tražnja utiče, pri relativnom zaostajanju delatnosti koje proizvode životne namirnice prvog reda, ili na porast troškova reprodukcije radne snage (po osnovu povećanja cena) ili na apsolutno smanjenje potrošnje po zaposlenom (povećan broj zaposlenih, a nepromenjen obim proizvodnje). Doduše, povećanje cena podstaklo bi porast proizvodnje (po osnovu većeg ulaganja ili racionalnije proizvodnje) ukoliko tome pogoduje celina uslova u kojima posluju te delatnosti. Ako to nije slučaj (tj. ako se, iz bilo kog razloga, ne može uskladiti ponuda i tražnja na višem nivou cena), doćiće ili do supstitucije jedne proizvodnje drugom ili do stagnacije, pa i opadanja proizvodnje. I u jednom i u drugom slučaju nedovoljna, odnosno strukturno neodgovarajuća ponuda reflektovaće se (pre ili kasnije) na relativno smanjenje poljoprivredne ponude (mali elasticitet tražnje poljoprivrednih proizvoda), a time i na tempo

1) D. Pirec: »Međuzavisnost u tempu razvitka između industrije i poljoprivrede«, **Pregled**, Sarajevo, 1966, br. 6.

2) Tražnja prehrambenih proizvoda po zaposlenom može ostati nepromenjena neko vreme. Međutim, ukupna tražnja tih proizvoda povećava se samim porastom broja zaposlenih.

porasta produktivnosti rada (u krajnjoj liniji, i na akumulativnu sposobnost date zemlje).

Može se, istina, aktiviranjem prikriveno nezaposenog stanovništva (tj transferom iz poljoprivrede u nepoljoprivredne delatnosti) ostvarivati dodajna akumulacija. To će, međutim, nužno uticati na apsolutno povećanje tražnje potrošnih dobara uopšte, a prehrambenih proizvoda napose.³⁾

Štaviše, seoska domaćinstva, oslobođena suviše radne snage, ne povećavaju srazmerno tome robnost svoje proizvodnje već je koriste za poboljšavanje ishrane članova domaćinstva koji su ostali na selu. Pa i povećana primanja seoskih domaćinstava (ukoliko je to slučaj) ulažu se (ne tako retko) pre u ličnu potrošnju (investiciju ili tekuću) nego u razvitalnu proizvodnju (ili ako se ulažu u proizvodnju, onda to nisu uvek i racionalna ulaganja (na primer broj traktora). Sem toga, intenzivni proces deagrarizacije proizvodi, posle određenog vremena, efekte suprotne pretpostavljenima (depupulacija seoskih naselja; odliv mlade radne snage sa sela, usled čega su polja ostala neobrađena ili nedovoljno obrađena; teško rešivi problemi urbanih sredina usled nabujalog priliva seoskog stanovništva). Pogotovo, ako je taj proces deagrarizacije bio simultan sa brzim ekonomskim rastom (tj. u ekonomski, društveno i tehnološki još neodgovarajućim okolnostima), koncentracijom i centralizacijom poljoprivrednog zemljišta, ne bi li se, na taj način, omogućilo premošćivanje suprotnosti između savremene tehnologije i isparcelizovanog zemljišta. Iskustva brojnih zemalja govore u prilog tome.

No, kako bilo da bilo, tek je ekonomski racionalno ako se, unutar same ekonomije, ugrađuju podsticaji rasta i produktivnosti po jedinici obradive površine i robnosti poljoprivrednih proizvoda (zaostajanje u razvitku tog privrednog kompleksa obično prouzrokuje trena, pa i krize u privredi kao celini). I, dok je povećanje produktivnosti uslovljeno i ulaganjima u poljoprivredu, dotle robnost poljoprivrednih proizvoda zavisi **prima facie** od mesta koje je dato toj oblasti društvene reprodukcije. Jer, rešenje problema poljoprivredne proizvodnje ipak se ne može tražiti samo u tehnologiji proizvodnje, već i u agrarnim odnosima. Rečju, ishodište problema treba tražiti u konceptu strukture i intenziteta industrijalizacije, a ne samo (ili bar ne u toj meri) u tehnologiji i obimu ulaganja, pa ni u ekonomski iznuđenom konceptu formiranja agroindustrijskog kompleksa na prečac.⁴⁾

2. Ali pogledajmo ukratko još na neke efekte koje proizvodi naglo prestrukturiranje proizvodne struke.⁵⁾ Naime, obiman, intenzivan i relativno brz program industrijalizacije mogao se, u uslovima zatvorene privrede (otvorena privreda ne bi, najverovatnije, pružala te mogućnosti za takvo prestrukturiranje privrede), finansirati samo iz akumulacije koje daju već postojeće privredne delatnosti ili na račun standarda (alternativno ili simultano). Razmotrićemo, ovom prilikom, samo prvu mogućnost. Poljoprivreda u svakoj, manje-više, zaostaljoj zemlji koja je krenula putem ubrzane industrijalizacije, dominantna je delatnost i što se tiče udela radnosposobnog stanovništva u ukupno radnosposobnom stanovništvu i u formiranju društvenog proizvoda. Znači, samo se odatle i može izvlačiti aku-

3) Ako je taj transfer u skladu sa porastom poljoprivredne proizvodnje i mogućnostima njene apsorpcije, onda se prikriveno nezaposlena radna snaga u poljoprivredi (po pravilu) ne pojavljuje na tržištu poljoprivrednih proizvoda kao dodatni potrošač.

4) Prema tom konceptu (nezavisno od načina na koji se primenjuje), težište je na brzaj i efikasnoj transpoziciji privredne strukture date zemlje iz primarne poljoprivredne proizvodnje na razvijenu industrijsku proizvodnju. Time se, zapravo, pamera i skala vrednosti, što znači da se ne radi samo o pukom menjanju strukture proizvodnje, već i načina življenja.

5) I »politika cena u poljoprivredi bila je funkcionalizovana kroz ekonomski nekritički snažno razvijene interese industrije...« (D. Veselinov: »Normalna cena u poljoprivredi«, **Ekonomska politika**, str. 22, od 26. 07. 1982.)

mulacija za potrebe industrijalizacije. Prelivanje akumulacije iz poljoprivrede u industriju vrši se, obično, posredstvom otkupnih cena najznačajnijih poljoprivrednih proizvoda i prodajnih cena industrijskih proizvoda namenjenih poljoprivrednoj proizvodnji.⁶⁾ U zemljama, pak, gdje je izvršena nacionalizacija poljoprivrednih površina, obezbeđena je puna kontrola otkupnih i prodajnih cena, kao i količine koje je dužna svaka proizvodna jedinica da preda otkupnim poduzećima.⁷⁾ Intenzivna i ubrzana industrijalizacija zahtevala je, isto tako, i ubrzan transfer radne snage sa sela. Tome je potčinjen i motivacioni sistem (lični dohodak i društveni položaj podsticao je odliv radne snage sa sela u industriju i druge urbane delatnosti). Taj sistem zahteva i obimnu administrativnu delatnost, usled čega je izvlačio iz poljoprivrede visokokvalifikovani kadar. To je jedna strana problema, odnosno efekata koncepta sa izrazitim naglaskom na industrijsku delatnost. To su, ako možemo tako reći, njegovi neposredni efekti. Posredni efekti su, međutim, manje vidljivi, a deluju svom oštrim tek posle određenog protoka vremena (ono može biti duže ili kraće, što zavisi od povesnih, institucionalnih i ekonomskih uslova u kojima se realizuje taj koncept). Reč je naime, o sistemu cena i subvencija. Ovaj sistem prilagođen je konceptu intenzivne industrijalizacije, a koncept intenzivne industrijalizacije poistovećen je, opet s napretkom i prednostima tog puta. Zapravo, proces intenzivne industrijalizacije (pogotovo, ako je naglasak dat na odeljak »A« društvene proizvodnje, tj. sredstva za proizvodnju) traži i budžetsko subvencioniranje potrošnje određenih proizvoda (prehrambeni proizvodi, stanarina, gradski saobraćaj, grejanje i još neki proizvodi).⁸⁾ Jer, da bi se, uopšte, mogao ostvarivati planirani program izgradnje industrije i industrijske infrastrukture, nije dovoljno samo prelivanje akumulacije iz poljoprivrede u nepoljoprivredne delatnosti, pa ni prelivanje amortizacije u nove investicije, već tome mora doprinositi i politika dohodaka zaposlenih. Razumljivo je onda zašto relativno niska primanja zaposlenih zahtevaju subvencioniranje potrošnih dobara.⁹⁾ Ali na taj način se i polje preferencija potrošača u toj meri sužava da cene ne igraju neku ulogu u strukturiranju proizvodnje (dakle, ni alokativnu, ni distribu-

6) Neki sovjetski naučni poslenici, međutim, osporavaju tezu o prelivanju akumulacije iz poljoprivrede u industriju. Tako A. A. Barsov (»Selskoje hazajajstvo i istočniki nakoplenija u pervoj pjalihetki, 1928—1932«, *Istorija SSSR*, 1968, br. 3, str. 64—82; »Balans stojnostnih obmenov mezu gordom i derevnii«, Moskva, 1969; »NEP i viravnivanje ekonomičeskikh otnošenij mezu gorodom i derevnii«, objavljeno u: »Novaja ekonomičeskaja politika«, *Voprosy teorij i istorij*, Moskva, 1974, str. 92—105, 110—113, i dr.) izvlači zaključak (koristi zvanične podatke), upoređujući tokove industrijskih proizvoda u poljoprivredu a poljoprivrednih u nepoljoprivredne delatnosti u periodu 1928—1932, odnosno 1937—1938, da nije bilo većeg izvlačenja akumulacije iz poljoprivrede za potrebe industrijalizacije. Na osnovu toga zaključuje da je najveći teret industrijalizacije snosila radnička klasa.

To stanovište podvrgnuto je kritici od nekih naučnih poslenika sa Zapada. Jedni od njih (na primer, D. Morrison u radu: »A Critical Examination of a Barsov's Empirical Work on the Balance of Value Exchange between the Town and the Country«, *Social Studies*, October 1982, p. 58 odbacuje u potpunosti to stanovište; drugi kao npr. J. Millar, u: »Mass Collectivization and the Contribution of Soviet Agriculture to the First Five-Year Plan: A Review Article«, *Slavic Review*, 1974; M. Ellmar: »Did the Agricultural Surplus Provide the Resources for the Increase in Investment in the USSR during the First Five-Year Plan?«, *The Economic Journal*, 1975, Decembre i *Socialist Planning*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979), pak primaju sa rezervom neke podatke koje je koristio Barsov, mada ne odbacuju njegov nalaz. U svakom slučaju, čini se da treba teorijski i metodski preispitati, a empirijski proveriti stanovište o prelivanju akumulacije iz poljoprivrede u industriju (teza Preobraženskog o »prvobitnoj socijalističkoj akumulaciji« odnosi se na prirodno prelivanje, što je, naravno, praćeno brojnim implikacijama na institucionalnom planu). Možda je ovde, ipak, samo reč o prelivanju po osnovu razlika u produktivnosti rada (što je ekonomski celishodno). Drugo je, međutim, pitanje ekonomske politike koja podstiče tu vrstu prelivanja ili je ublažava da ne bi stvorila preveliki jaz u stepenu razvijenosti između grada i sela, sa svim svojim posledicama, i po socijalnu stabilnost i po sam ekonomski razvoj, posmatrano na duži rok.

7) A. Preobraženski: *Nova ekonomika*, Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost, 1983; A. Nove: *An Economic History of the U. R. S. S.*, London, Allen & Unwin, 1969; N. Jasny: *The Soviet Price System*, Stanford, Stanford Univ. Press, 1951.

8) V. Benko: »Poljsko gospodarstvo. Nekateri vidiki in ozadja nestabilnega položaja«, *Naši razgledi*, 12. marca 1982.

9) Marx, kao što je poznato, nije izvodio pojam prvobitne akumulacije iz racionalnog ponašanja neproizvodnih klasa, već iz prinudnog ograničavanja potrošnje radnika.

tivnu ni selektivnu funkciju). Sistem je zatvoren. Sve je u tom sistemu potčinjeno ostvarivanju postavljenog cilja – industrijalizaciji. Njegovo ostvarivanje, naravno, zahteva jaku državu, tj. državu koja neće raspolagati samo akumulacijom i usmeravati je tamo gde ona bude našla za shodno, već i državu koja će moći da neposredno strukturira mikroraspodelu. Potčinjavajući, na taj način, građane svojim strateškim zahtevima, ona istovremeno reducira na marginalnu ulogu konkretnu motiviranost proizvođača za rad i rezultate rada.

No, da se vratimo na ekonomsku stranu samog problema. Naime, usled politike subvencioniranja cena i odatle nastalih dispariteta cena, cena gubi svoju funkcionalnu povezanost sa troškovima proizvodnje i produktivnošću. Jer, niska cena nekog proizvoda namenjenog neposrednoj potrošnji stanovništva (na primer, šećera ili stana, a može svakog drugog koji je subvencioniran) podstiče neracionalnu potrošnju a ne štednju.¹⁰⁾

Sve u svemu, razvitak privrede ne može se svoditi, teorijski posmatrano, samo na industrijalizaciju, ili pretežno na nju, a pogotovo ne na davanje primata rastu odeljka »A« društvene reprodukcije (sredstva za proizvodnju).¹¹⁾ Stoga, ni solucija nekog problema, po pravilu, ne može biti racionalna ako se unapred postulira način njegovog rešavanja. Konkretno, mora se odbaciti teza o bezuslovnom primatu industrije pred poljoprivredom.

3. Ali, ako se već daje prioritet razvitku industrije – gdje je onda granica: valja razmotriti i to pitanje.

Tako, ako je reč o nedovoljno naseljenoj zemlji, racionalnost ulaganja u industriju i njenu kapital-intenzivnost određena je, pored ostalog, i deficitarnošću radne snage. Pribegne li se, naime, smanjenju zaposlenih u poljoprivredi, smanjiće se i poljoprivredna proizvodnja, ukoliko se taj odliv ne supstituiše odgovarajućim ulaganjem u razvitak poljoprivrede. Međutim, istovremeno se ne mogu ostvariti dva cilja podjednake specifične težine. Stoga, težište treba dati, pre svega, poljoprivredi da bi njena intenzifikacija omogućila i transfer radne snage u druge delatnosti, a zatim – i kapital-intenzivnu industrijalizaciju. U sledećoj fazi promenio bi se pravac investiranja i ubrzao proces industrijalizacije. Ako je, pak, reč o zemlji sa brojnim stanovništvom, razvitak poljoprivrede treba razmotriti u uskoj vezi sa razvitkom privrede u celini (naročito industrije). Jer, ako zaostaje poljoprivreda za rastom industrije, nužno će, polazeći od rečenih pretpostavki, doći (kad-tad) do sužavanja mogućnosti ekspanzije industrije (i neposredno i posredno), ukoliko to zaostajanje ne bi bilo kompenzovano povećanom nepoljoprivrednom proizvodnjom namenjenom izvozu. Time se, naime, povećavaju mogućnosti uvoza poljoprivrednih proizvoda. Međutim, ako se smanjenje ponude i kompenzuje povećanim uvozom poljoprivrednih proizvoda, taj uvoz utićaće **ceteris paribus** na smanjenje uvoza sredstava rada (delom i predmeta rada), a time opet na usporavanje razvitka. Dalje, zaostajanje poljoprivredne proizvodnje za opštim

10) Primera radi, ako je cena stanarine niska u odnosu na troškove izgradnje, onda svako nastoji da dobije što veći stan i što bolju lokaciju; pogotovo, ako razlike u stanarini većeg ili manjeg stana nisu takve da bi mogle uticati na njegov izbor; ili, ako je cena jedinice mere pšenice veća od proizvoda kome ta pšenica služi kao sirovina, onda je i proizvođač pšenice podstaknut da pšenicu koristi za ishranu stoke a da kupuje beneficirani hleb. Sistem subvencioniranja gani ga na neracionalno ponašanje. Kada je najveći deo obradivih površina u rukama individualnih poljoprivrednih proizvođača, situacija je samo složenija. Jer, individualni proizvođači usklađuju svoje ponašanje, **volens-nolens** tržišnim zakonitostima.

11) »(...) kao što odeljak prvi ima da iz svog viška proizvoda pruži dodatni postojani kapital odeljku drugom, tako u tom smislu odeljak II pruža dodatni promenljivi kapital odeljku I, II akumulira za I i za sebe ukoliko u obzir dolazi promenljivi kapital, time što jedan veći deo svoje celokupne proizvodnje osobito svog viška proizvoda reproducira u obliku potrebnih životnih sredstava.« (K. Marx: **Kapital II**, Zagreb, Kultura, 1948, str. 468).

privrednim razvitkom reflektuje se na cene poljoprivrednih proizvoda, a time i na relativna realna lična primanja zaposlenih. To će uticati i na produktivnost rada (a time **in extremis** i na akumulativnu sposobnost date **privrede**) i na sužavanje (pri ostalim nepromenjenim okolnostima) apsorpcione moći tržišta, s obzirom na visoku elastičnost tražnje industrijskih proizvoda u zavisnosti od dohotka. Najzad, ponuda poljoprivrednih proizvoda (uglavnom) je neelastična, usled čega porast tražnje tih proizvoda utiče na povećanje cena, a time i povećanje dohodaka poljoprivrednih proizvođača.¹²⁾ Ali, to ne mora da dovede i do povećanja proizvodnje ili povećanja tržišnosti, ukoliko su ograničene mogućnosti racionalnog alociranja tako povećanih sredstava. Na nivo proizvodnje utiču, kako kontrola cena poljoprivrednih proizvoda, tako i sumnja poljoprivrednih proizvođača u pogledu stabilnosti relacije: cene-troškovi proizvodnje. I jedno i drugo utiče na brži rast cena poljoprivrednih proizvoda od porasta poljoprivredne proizvodnje. Otuda je i tempo transfera radne snage iz poljoprivrede određen odnosom između proizvodnje hrane i njene tražnje. Jer, ako je tempo transfera isuviše brz u odnosu na raspoložive tržišne viškove poljoprivrednih proizvoda, treba pribеći usporavanju transfera putem određenih ekonomskih mera (primera radi, poboljšanje uslova života na selu, pribegavanje kapital-intenzivnim ulaganjima, i t. sl.), naporedo sa podsticanjem rasta poljoprivredne proizvodnje i njene tržišnosti, i **vice versa**. Ali, to su faktička pitanja.

4. Prema tome, proces industrijalizacije i razvitak poljoprivrede nisu alternative nego samo dve strane procesa društvene reprodukcije. One se uzajamno uslovljavaju i omogućuju. Jer, kao što je razvitak poljoprivrede neophodni preduslov industrijalizacije, tako je i industrijalizacija pretpostavka razvitka poljoprivrede. Između stopa rasta jedne i druge oblasti mora postojati, u svakoj vremenskoj sekvenci, određen sklad, nezavisno što industrijska proizvodnja (posmatrano u projekciji vremena i prostora) raste brže od poljoprivredne (usled čega i udeo poljoprivredne proizvodnje u društvenom proizvodu ispoljava tendenciju smanjenja). Narušavanje tog sklada uticaće, preko povećanja tražnje za proizvodima, bilo poljoprivrednog ili industrijskog sektora, na povećanje uvoza (ukoliko ima platno-deviznih mogućnosti) ili do nezadovoljene tražnje, sa svim implikacijama na rast produktivnosti.¹³⁾ Otuda je donja granica ulaganja u poljoprivredu uvek u funkciji stepena razvitka date zemlje, njenog društveno-ekonomskog razvoja (a time i menjanja njene ekonomske strukture) i rasta stanovništva.¹⁴⁾

12) Ništa se ne menja sa stanovišta, s kog posmatramo problem ako bi cene najvažnijih poljoprivrednih proizvoda bile i zamrznute. Međutim, neminovne su, u tom slučaju, promene strukture proizvodnje, što će samo otežati uravnotežavanje svih segmenata proizvodnje.

13) Što se tiče strukture potrošnje, ona se menja sa industrijalizacijom. To je jedan od efekata tog procesa. Industrijalizacija, s druge strane, podstiče promene i u samoj poljoprivredi.

14) K. Marx: **Kapital** Beograd, Prosveta, 1973, str. 1671.

Industrialization and Agriculture

Summary

The author gives a theoretical analysis of the relationship between industrialization and agriculture, based on Yugoslavia's post-war development and Yugoslav and foreign literature.

He proves that the process of industrialization and the development of agriculture are not alternatives, but two facets of the process of social reproduction. Regardless of the fact that industrial production grows faster than agriculture, both in time and in space, a certain balance between them must exist. If that balance is distributed the result is either an increase of import or an unsatisfied demand. Thus the bottom limit of investment into agricultural is a function of the degree of development of a certain country, its socio-economic development and population growth.

Индустриализация и сельское хозяйство

Резюме

Автором теоретически рассмотрена взаимосвязь индустриализации и сельского хозяйства на основе послевоенного развития отмеченного в нашей стране и опыта отечественной и иностранной литературы.

Автор стремится доказать, что процесс индустриализации и развитие сельского хозяйства не являются альтернативами и представляют два аспекта процесса общественного воспроизводства. Несмотря на отмеченные более быстрые темпы развития промышленного производства по отношению к сельскохозяйственному производству принятые во времени и пространстве, их доли роста должны быть в определенном согласии. В результате нарушения такой гармонии увеличивается импорт за счет неудовлетворительного спроса. Отсюда, нижние пределы вложения в сельское хозяйство в зависимости от ступени развития одной страны, ее общественно — экономического роста и роста населения.